

УДК 338.24

О. М. Есманов

ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України»

НЕОБХІДНІСТЬ УДОСКОНАЛЕННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ ЗАСАД ОЦІНКИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У статті досліджено сучасний стан економічної безпеки в Україні та обґрунтовано необхідність коригування науково-методичних засад оцінки економічної безпеки держави.

Ключові слова: макроекономічна безпека, держава, оцінка економічної безпеки.

В статье исследовано современное состояние экономической безопасности в Украине и обоснована необходимость корректировки научно-методических основ оценки экономической безопасности государства.

Ключевые слова: макроекономическая безопасность, государство, оценка экономической безопасности.

The article researches the current condition of state economic security of Ukraine and substantiates the necessity for adjustment of scientific and methodological framework for the state economic security assessment.

Keywords: macroeconomic security, state, economic security assessment.

Держава, безумовно, є важливим економічним суб'єктом, який наділений виключними повноваженнями і має забезпечувати становлення громадянського суспільства на умовах вільної економіки. Здатність держави забезпечувати соціально-економічний розвиток безпосередньо залежить від цілеспрямованої реалізації економічної політики, що включає різні складники, зокрема: фінансово-бюджетний, грошово-кредитний, інвестиційний, інноваційний, соціальний, науково-технологічний. На сучасному етапі світового розвитку забезпечення національної конкурентоспроможності будь-якої країни зазнає істотного впливу глобальної конкуренції.

Проблемам економічної безпеки присвячені наукові дослідження В. Сенчагова, А. Татаркіна, О. Власюка [3], В. Гейця [9], А. Сухорукова, В. Мунтіяна [13], О. Новікової, Р. Покотиленко [15], І. Макаренко [10] та ін. Найбільш повно у роботах названих авторів аналізуються механізми формування та забезпечення економічної безпеки, проблеми цієї безпеки та пропонуються шляхи їх вирішення, висвітлюються питання теоретичного та науково-методологічного обґрунтування економічної безпеки. Проте у вітчизняній науковій літературі майже не обговорюються питання методичних підходів до вибору індикаторів економічної безпеки.

Дослідження сучасного стану економічної безпеки в Україні та обґрунтування необхідності коригування науково-методичних засад оцінки економічної безпеки держави.

Будь-яка діяльність має на меті досягнення певної цілі, ефекту. Проте, в залежності від проблеми очікуваний ефект може змінюватися і зазнавати істотних коригувань. Безпека держави як категорія є дуже багатогранною. Важливим її чинником є економічна безпека, яка має як зовнішні, так і внутрішні прояви. Трактують економічну безпеку не є усталеним і навколо нього продовжують точитися дискусії.

Так, на сьогодні, на державному рівні під економічною безпекою розглядають складну багатофакторну категорію, яка дозволяє зберігати стійкість до зовнішніх та внутрішніх загроз, характеризує здатність національної економіки до розширеного самовідтворення для задоволення потреб громадян, суспільства і держави на якомусь визначеному рівні [14].

Водночас, під економічною безпекою розглядають не лише категорію, а й відповідний стан економіки, за якого забезпечується досить високе і стійке економічне зростання; ефективне задоволення економічних потреб; контроль держави за рухом і використанням національних ресурсів; захист економічних інтересів країни на національному і міжнародному рівнях [3]. Складник національної безпеки, її фундамент і матеріальна основа. Об'єктом економічної безпеки є як економічна система, узята загалом, так і її складові елементи: природні багатства, виробничі і невиробничі фонди, нерухомість, фінансові ресурси, людські ресурси, господарські структури, сім'я, особа.

Під економічною безпекою держави також розуміється і певний процес – дослідження національних економічних інтересів і загроз економічній безпеці України, здатності держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, а також здатності національної економіки зберігати та поновлювати процес суспільного відтворення і достатній оборонний потенціал у кризових ситуаціях [13].

Проте, більшість поглядів одностайні щодо факту, що економічна безпека є складником національної безпеки [3; 7; 9–10; 13; 15].

Необхідно зазначити, що незважаючи на існуючі розбіжності у розумінні, очевидним є той факт, що економічна безпека має спиратися на аналіз ефективності реалізації функцій держави. Розглянемо їх детальніше.

В широкому розумінні під економічними функціями розуміють створення передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суспільства [4]. Проте лаконічність викладення загального розуміння функції держави не свідчить про її простоту. На думку широкого кола економістів [8; 11; 16; 19], економічна функція є найважливішою серед усього спектру функцій держави, адже відсутність економічного зростання або неефективне використання економічного потенціалу можуть стати істотною перешкодою щодо реалізації інших суспільних функцій держави. В загальному розумінні, до державних функцій належать [10]:

1. Формування правових норм функціонування економіки. Доступність підприємницької діяльності широкому колу бажаючих, свобода вибору економічної активності, захист доходів підприємців, умови зовнішньої торгівлі тощо. Всі ці проблеми мають бути вирішені законодавчою базою держави і неухильно дотримуватись. Фактично, в економічній сфері держава виступає арбітром, формуючи правові норми економічної поведінки і вирішуючи спірні питання.

2. Підтримка товарно-грошового обігу, яка з боку держави проявляється у забезпеченні економіки достатньою кількістю грошей. Реалізація даної функції відбувається через грошово-кредитну політику, за допомогою якої держава, стимулюючи сукупний попит, має можливість впливати на темпи економічного зростання.

3. Підтримка економічної стабільності. Зрозуміло, що держава має істотну кількість важелів, здатних регулювати економічні відносини, проте постійне втручання держави є не лише непотрібним, але і шкідливим. Одночасно, ринкове саморегулювання, як доводить Велика депресія 1929–1933 рр., є дієвим лише в ідеальному світі. Фактичні ринки мають багато факторів, що впливають на їхню стабільність і здатні істотно її розхитати за короткий період часу. Відповідно, державне втручання на окремих етапах функціонування ринкової економіки є необхідною умовою стабільності економічних відносин.

4. Механізм розподілу доходів у будь-якій державі має базуватися на справедливих і прозорих засадах. Розподіл вартості створеної продукції має бути зрозумілим всім, адже конкурентні ринки здатні породжувати нерівномірність розподілу доходів. Водночас, у суспільстві існують особи, які з тих або інших причин не мають можливості заробляти собі на життя, тобто відчувають цілковитий брак

коштів для існування. Відповідно, держава має втручатися в економічні відносини з метою зменшення нерівності в доходах і забезпечення соціальної справедливості розподілу доходів усіх членів суспільства.

Виконання державних функцій має бути ефективним. Саме умова ефективності реалізації державних функцій формує конкретні цілі реалізації державної економічної політики. Розглядаючи питання ефективної реалізації економічних функцій держави, необхідно, в першу чергу, з'ясувати, що розуміється під термінами «ефективний» і «ефективність». Ефективний – це такий, що призводить до потрібних результатів, тобто дозволяє досягти встановлених цілей – одержати очікуваний ефект [12]. Відповідно, термін «ефективний» можна замінити терміном «результативний». Таким чином, коли ми говоримо про ефективність державної економічної політики, то розглядаємо можливість економіки досягати встановлених цілей, бути результативною.

Проте розуміння ефекту не є однобічним і якщо звернутись до «Фінансового словника» [5], то знайдемо там таке визначення: «Ефективність – здатність забезпечувати результативність (ефект) процесу, проекту тощо, яку обчислюють як відношення ефекту (результату) до витрат, що забезпечили цей результат». У цьому ж джерелі зазначено: «Ефективність економічна – результативність економічної діяльності, реалізації економічних програм та заходів, що характеризується відношенням отриманого економічного ефекту (результату) до витрат ресурсів, які зумовили отримання цього результату» [5]. Тут ми розглядаємо інший бік проблеми, а саме – спроможність досягати встановленого результату за найменших витрат. Під ефективністю можна також розуміти критерій оптимальності досягнення встановлених цілей, як результату певної діяльності, процесу.

Відповідно, розглянуті сторони розуміння складників ефекту дозволяють стверджувати про неоднорідність даного поняття і складність його розуміння. Такий висновок підтверджується і аналізом економічної літератури [2; 11; 12; 17]. Проте спільним є загальний висновок, що у випадку розгляду категорії «ефект» мова йде про адекватність досягнутих результатів наміченим цілям, ступінь наближення результату до цілі з одночасним урахуванням ресурсних витрат (часу, матеріальних і грошових коштів, трудових ресурсів і т. д.).

Нааявність економічного ефекту (прибутку, економічної вигоди) нами виключається із розрахунків, що обумовлено роллю держави як інституту, діяльність якого спрямована на вирішення соціально-економічних проблем, а не використання державних фінансових ресурсів для одержання економічної вигоди. Така позиція пояснюється тим, що неприбуткова діяльність не свідчить про відсутність прибутку як такого, а лише визначає, що він не є пріоритетом для даної діяльності. В той же час, аналіз має проводитися у співставних показниках і єдиних одиницях виміру. Універсальність грошей як єдиного базису економічних відносин свідчить на їхню користь, проте грошовий вираз не завжди дозволяє сформувати повну картину.

Розглянувши основну концепцію розуміння ефекту, перейдемо до детального аналізу його складників, а саме: впливу реалізації функцій держави на кінцевий ефект через досягнення встановлених перед державою цілей. На думку видатних економістів К. Р. Макконела та С. Л. Брю [11], основними економічними цілями держави є такі:

– Економічне зростання. Безсумнівною вимогою підвищення добробуту економічних суб'єктів є задоволення необмежених потреб, які в ході споживання змінюються і зростають кількісно та якісно. Таким чином, лише вартісне збільшення сукупного продукту виробництва є запорукою добробуту наступних періодів.

– Економічна ефективність як досягнення максимальних результатів, за споживання ресурсів у процесі виробництва, і розглядається як джерело досягнення економічного добробуту.

– Стабільний рівень цін. Істотна зміна цін на товари протягом короткого періоду часу здатна суттєво вплинути на економічну рівновагу. Держава не може допускати таких істотних коливань, проте і повна їхня відсутність не є запорукою добробуту, адже невисокі темпи знецінення грошей розглядаються як стимулюючий фактор економіки [19].

– Економічна свобода. Прагнення свободи є базовою потребою людини, яку вона одержує разом із життям. Цитуючи слова Г. Форда: «Влада і техніка, гроші і товари мають цінність та корисність лише оскільки дають людині свободу» [18] найкращим чином можна зрозуміти її сутність. В економічному житті людина також має бути вільною і вільно приймати будь-які економічні рішення, розраховуючи лише на свої сили та можливості.

– Справедливість розподілу доходів. Розглядаючи фазу розподілу, ми знаємо, що існує певний набір варіантів такого розподілу результатів виробництва. Вибір варіанта розподілу, який був би справедливим для всіх учасників виробництва і є головною проблемою державного управління та економічного життя держави.

– Економічні гарантії. Особам, які втратили можливість заробляти собі на життя, держава має гарантувати підтримку та соціальний захист. На думку А. Сміта, цивілізоване суспільство – це суспільство залежності окремих його індивідів, проте дана залежність не обтяжлива, а за її усвідомлення може давати істотний позитивний результат. Дана залежність не є результатом домовленості, а об'єктивних законів розвитку людського суспільства [17].

Проте однобічний розгляд зазначених цілей, на нашу думку, не зовсім правильний. Для оцінки економічної безпеки доцільно використовувати систему індикаторів з визначенням їхніх припустимих (граничних) рівнів. Ідеться про прийняття своєрідних стандартів безпеки, порушення яких веде до дестабілізації в економіці або соціальній сфері. Таким чином, відхилення фактичних рівнів індикаторів від граничних значень визначатиме систему пріоритетів економічної безпеки держави.

Відповідно до [14], основні індикатори та порогові значення індикаторів стану макроекономічної безпеки України є такими:

- рівень «тінізації» економіки – не більше 30 % до ВВП;
- відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС – не менше 75 %;
- відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС – не менше 50 %;
- відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення – не менше 100 %;
- зміна запасів матеріальних оборотних коштів має перебувати у діапазоні від $-1,5$ до $+1,5$ % до ВВП;
- відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП має перебувати у діапазоні від -1 до $+1$ %;
- частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах – не менше 14–15 %;
- частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах – не більше 20 %.

Узагальнені дані показники формують макроекономічний складник економічної безпеки держави. Детальне розбиття за границями та вагові коефіцієнти для визначення економічної безпеки наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Характеристичні значення показників макроекономічної безпеки та їхні вагові коефіцієнти

Показники	Нижня границя н (х) гр.	Нижній поріг н (х) пор.	Норма нижня н (х) опт.	Норма верхня в (х) опт.	Верхній поріг в (х) пор.	Верхня границя в (х) гр.	Вагові коефіцієнти (а) іj
Валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП	15	25	30	40	50	50	0,064
Частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах, %	4	9	14	15	16	20	0,061
Відношення обсягу ВВП України до середнього значення у країнах ЄС-15, %	15	75	90	120	120	120	0,053
Відношення обсягу ВВП на одну особу в Україні до середнього значення у країнах ЄС-15, %	15	50	75	125	125	125	0,131
Відношення обсягу ВВП на одну особу в Україні до середньосвітового значення, %	50	100	150	250	250	250	0,137
Рівень «тінізації» економіки, % до ВВП	5	10	15	20	30	50	0,122
Відношення сальдо платіжного балансу України, % до ВВП	-3	-1	0	0	1	3	0,122
Відношення темпу росту продуктивності праці в Україні до темпу росту заробітної плати, разів	0,5	0,75	1	1,1	1,25	1,5	0,121

Згідно із Законом України від 19.06.2003 № 964 «Про основи національної безпеки», Стратегією національної безпеки України (затвердженою Указом Президента від 12.02.2007 р. № 105), до національних цілей щодо макроекономічної безпеки належать:

- створення конкурентоспроможної (на основі структурної перебудови), соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір;
- розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України,

До загроз макроекономічної безпеки належать:

- нестійкість економічного зростання;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- низька питома вага продукції з високою часткою доданої вартості;
- «тінізація» національної економіки.

Для узгодженості індикаторів з національними цілями розглянемо потенційні показники їх відображення. Створення конкурентоспроможної (на основі структурної перебудови), соціально-орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення варто відстежувати за темпами змін ВВП, внеску промисловості, сільського господарства, будівництва та послуг у ВДВ країни, частки українського експорту у загальносвітовому експорті та порівнянними величинами відношення ВВП на душу населення України до середньосвітового значення чи середнього значення країн ЄС. Інтеграція України в європейський простір відслідковуватиметься на основі Маастрихтських критеріїв, які належать до макроекономічних, – достатній рівень стабільності цін, додаткових показників це не потребує.

Загрози макроекономічної безпеки вимірюються такими показниками:

- 1) нестійкість економічного зростання – темпи змін ВВП;
- 2) недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці – частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП та частка високотехнологічного сектора у ВВП (відсутня методика розрахунку);
- 3) критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку – частки імпорту та реалізації промислової продукції українських підприємств у внутрішньому споживанні України (показники не розраховуються Держкомстатом України, потрібно проводити додаткові розрахунки);
- 4) низька питома вага продукції з високою часткою доданої вартості – питома вага продукції з високою часткою доданої вартості;
- 5) «тінізація» національної економіки – рівень тіньової економіки у ВВП країни.

Нами було проведено розрахунки за запропонованими показниками з метою визначення динаміки зміни економічної безпеки протягом останніх років. Результати аналізу наведені у табл. 2.

Як можна побачити з результатів розрахунків, становище України щодо макроекономічної безпеки не просто потребує пильної уваги, а може розглядатися як таке, що перевищує загрозливий стан. Проте, на жаль, даний показник не ілюструє справжній стан речей, а лише акцентує увагу на головних загрозах.

Таблиця 2

**Динаміка макроекономічної безпеки за період 2007–2012 рр.,
розраховано автором за даними Державного комітету статистики**

Індикатори та порогові значення індикаторів стану макроекономічної безпеки України		Роки					
		2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	2	3	4	5	6	7	8
Рівень «тінізації» економіки, % до ВВП	не більше 30	28,8	34	39	38	34	34
Відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 75	23,44	27,49	20,03	23,53	25,93	29,68
Відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 50	9,03	10,70	7,86	9,28	10,29	11,83

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8
Відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення, %	не менше 100	36,48	42,64	29,80	32,24	35,36	37,89
Валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП	не менше 25	26,7	27,9	17,1	18,3	20,4	18,4
Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП, %	від -1 до 1	-3,50	-7,11	-1,45	-0,0002	-6,24	-8,34
Відношення темпу росту продуктивності праці до темпу росту заробітної плати, разів (1)	не менше 1	2,50	4,08	3,52	1,57	2,25	0,53
Частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах, %	не менше 14–15			-174,89	103,09	80,20	71,51
Стан макроекономічної безпеки України	від 0 до 1	-0,13	-0,39	-0,48	0,48	-0,10	-0,30

Джерело: [5].

Для того щоб краще зрозуміти економічну ситуацію в Україні, звернемо увагу на основні економічні показники. До таких показників ми, в першу чергу, відносимо динаміку економічного зростання, адже саме воно відображає приріст обсягів виробництва, що є основною макроекономічною ціллю держави [8; 11; 16; 17]. Також хотілося б проаналізувати зміну рівня зайнятості населення, адже, за умов скорочення працюючих, скорочується і виробництво. Скорочення частки зайнятого населення буде вказувати на зростання навантаження на працюючих і погіршення умов життя для осіб, які не працюють. Динаміка даних показників наведена на рис. 1.

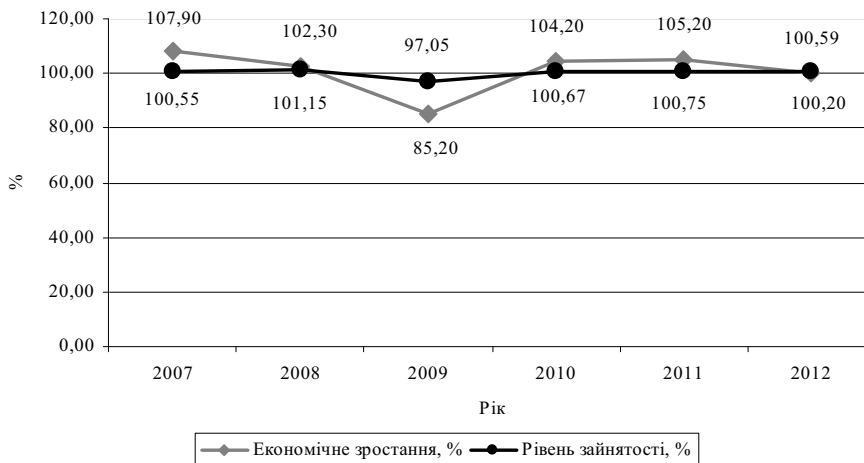

Рис. 1. Динаміка основних економічних показників за період 2007–2012 рр.
(Джерело: [5])

Як можна побачити із наведеної статистики, економіка України хоча і не характеризується значною позитивною динамікою проаналізованих показників, проте можна помітити наявність економічного зростання, хоча у 2012 році відбулося незначне скорочення його темпів. Водночас, динаміка показників зайнятості виявилася надзвичайно стабільною, зазнавши незначних коливань у 2009 році.

Висновки. Наведені економічні показники доводять справедливості гіпотези про необхідність удосконалення науково-методичних засад оцінки економічної безпеки держави. Така необхідність може бути обґрунтована з двох сторін: по-перше, результати оцінки економічної безпеки за останні п'ять років не відповідають установленим граничним значенням, що вказує на недосконалість затвердженої методики та необхідність її удосконалення; по-друге, обрані критерії характеризують економіку з різних боків, формуючи єдину інтегральну оцінку, враховуючи також і потенційні загрози, проте не вказуючи на поточний стан справ. Усе вищезазначене не лише доводить необхідність проведення певних удосконалень та коригувань, а й формує основні їхні напрями.

Бібліографічні посилання

1. **Бажал Ю. М.** Економічний розвиток і державна політика. Практикум / Ю. М. Бажал, Дюфло Ремі та ін.; за заг. ред. І. Розпутенка. – К. : К.І.С., 2002. – 264 с.
2. **Боди Э.** Финансы / Э. Боди, Р. Мертон. – 2007. – 592 с.
3. **Власюк О. С.** Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку : наукова доповідь / О. С. Власюк. – К. : Нац. Ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України, 2008. – 48 с.
4. **Авер'янов В. Б.** Державне управління в Україні / В. Б. Авер'янов. – К., 1998. – 432 с.
5. Державний комітет статистики України : офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. **Загородній А. Г.** Фінансово-економічний словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2005. – 714 с.
7. **Кваша Т. К.** Підходи до визначення індикаторів економічної безпеки / Т. К. Кваша // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наукових праць, 2009. – № 10 (101). – С. 37–44.
8. **Кейнс Дж. М.** Общая теория занятости, процента и денег : пер. с англ. / Дж. М. Форд. – М. : Прогресс, 1978. – 494 с.
9. Концепція економічної безпеки України / заг. ред. В. П. Гейець – К. : Логос, 1999. – 56 с.
10. **Макаренко І. П.** Економічна безпека України, макроекономічний аспект / І. П. Макаренко // Економіка і управління. – 2008. – № 2. – С. 11–17.
11. **Макконнелл К. Р.** Экономикс : Принципы, проблемы и политика : пер. с англ. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – 14-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2003. – XXXVI. – 972 с.
12. **Мескон М. Х.** Основы менеджмента : пер. с англ / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури, Л. И. Евенко. – М. : Дело, 1995. – 704 с.
13. **Мунтіян В. І.** Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999. – 464 с.
14. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» (№ 60 від 02.03.2007 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.nau.ua/doc/?code=v0060665-07>
15. **Новікова О. Ф.** Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення : монографія / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко. – Донецьк : НАН України; Інститут економіки промисловості, 2006. – 408 с.
16. **Сакс Дж. Д.** Макроэкономика. Глобальный подход : пер. с англ. / Дж. Д. Сакс, Ф. Б. Ларрен. – М. : Дело, 1996. – 848 с.
17. **Смит А.** Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – Электрон. текстовые дан. – К. : Ніка-Гейм, 2008 : цв.
18. **Форд Г.** Моя жизнь, мои достижения. Сегодня и завтра : пер. с англ. / Г. Форд. – М. : Время, 1927. – 473 с.
19. **Фридмен М.** Количественная теория денег : пер. с англ. / М. Фридмен. – М. : Эльф пресс, 1996. – 131 с.

Надійшла до редколегії 04.11.2013